

ТЕРМІНИ З КОМПОНЕНТАМИ *фiт(o)-...-фiт(u)* В УКРАЇНСЬКОМУ НАУКОВОМУ МОВЛЕННІ

© Кочан І. М., 2013

У статті детально розглянуто специфіку компонента *фiт(o)-...-фiт(u)* в науковій термінології сучасної української мови. Виявлено динаміку слів із цими терміноелементами та тенденцію до гармонійного поєднання з національними словами.

Ключові слова: українська мова, термінологія, міжнародний компонент, терміно-елемент, термінотворення, компонент *фiт(o)-...-фiт(u)*.

The specific component *Fit(o)* in scientific terminology of modern Ukrainian language was detailly discussed in this article. Dynamics the of these words with terminological elements and their tendency to harmony with national terms was revealed.

Keywords: Ukrainian language, terminology, international component, terminological element, terminology, creation of terms, component *fit(o)-...-fit(y)*.

Слова з міжнародними компонентами посідають важливе місце в будь-якій термінологічній системі, незалежно від часу її виникнення. Міжнародні компоненти – це корені грецького чи латинського походження, які уживаються з тим самим значенням у багатьох мовах Європи. Компоненти можуть займати різне місце (позицію) у слові: уживатися на початку чи в кінці, або займати бінарну позицію. Елемент *фiтo-...-фiт(u)* якраз належить до таких. Він не був об'єктом спеціального лінгвістичного дослідження, тому актуальність його розгляду не викликає сумнівів.

Мета аналізу – виявити терміни з такими терміноелементами в словниках як загальномовних, так і суто термінологічних, з'ясувати значення спеціальних, дати їм парадигматичну та синтагматичну характеристику, прослідкувати їхню динаміку в мові протягом століття.

Слова з інтернаціональними коренями в українському мовознавстві описувала Г. Краковецька, в окремих терміносистемах – З. Куньч (риторична), Л. Мисловська (військова), Г. Пастернак (економічна), З. Таран (медична). Статус міжнародних компонентів визначали К. Городенська, Н. Клименко, Є. Карпіловська та ін. Чимало учених прослідковували творення й появу таких слів у окремих стилях української мови, зокрема в мові засобів масової інформації аналізували О. Сербенська, А. Стишов, О. Тодор та ін., у мові художньої літератури та в розмовному мовленні – А. Нелюба, Л. Ставицька тощо.

Лексику з окремими терміноелементами досліджували А. Москаленко (*супер-, ультра-, гіпер-, мікро-, міні-*), Л. Пацера (*електро-*), Г. Півторак (*філ-...-філ-*); О. Сербенська (*фото-*); М. Сташко (*бібліо-*); Н. Титаренко (*авто-*), Г. Чернецька (*гідро-, макро-, мікро-, міні-, мульти-, термо-, турбо-*) тощо.

Компонент *фiт(o)-* грецького походження (φυτόν – рослина, пагін). У складних словах вказує на зв'язок з поняттям “рослина”, напр.: *фітогеографія, фітотерапія* [15, с. 880].

У «Словарику чужих і не дуже зрозумілих слів» В. Доманицького (1906) та «Словарі української мови» Б. Грінченка (1909) слів з таким елементом немає. Це можна пояснити тим, що слова на *фiт(o)-* не поширювалися в народній мові і не мали загальномовного вжитку.

«Словник чужомовних слів» 1932 року видання вже містить лексеми: *фітобіологія, фітогени, фітогеографія, фітогліфи, фітогномія, фітогномоніда, фітографія, фітоліти, фітологія, фітономія, фітопатологія, фітотиполіти, фітофізіологія* [1, с. 455], а словник О. Скалозуба 1933 року

подає: *фітобіологія, фітогеографія, фітографія, фітоліт, фітохемін*. У додатках Борецького (1955) – *фітосоціологія, фітофаги* [12, с. 529].

У «Словнику української мови» в одинадцяти томах також наголошено, що це частина складних слів, що за значенням відповідає слову “рослина”, напр.: *фітофізіологія, фітокарантин* [17, Т. 11, с. 602]. Тут зафіксовані такі слова: *фітобіологія, фітогеографія, фітогормони, фітоклімат, фітономус, фітонциди, фітонцидний, фітопалеонтолог, фітопалеонтологія, фітопатогенний, фітопатолог, фітопатологічний, фітопатологія, фітопланктон, фітопланктонний, фітотерапія, фітотрон, фітотронний, фітофаг, фітофтора, фітофтороз, фітофторостійкий, фітоценоз, фітоценологія* (24 слова).

У «Словнику іншомовних слів» (1974) знаходимо 21 термін. З неперелічених вище є *фітобентос, фітогельмінтологія, фітоморфози, фітостерини* [14, с. 710–711]. А у виданні 1985 року додалися *фітофенологія, фітоценологія, фітоценотипи* [15, с. 880–881].

В «Орфографічному словнику» за ред. С. І. Головащука (К., 1977) подаються такі слова: *фітобіологія, фітогеографія, фітоклімат, фітон, фітонциди, фітопалеонтолог, фітопалеонтологія, фітопатолог, фітопланктон, фітопланктонний, фітостерин, фітотрон, фітофаг, фітофтора, фітофтороз, фітофторостійкий, фітохімія* [7, с. 801]. (18 слів).

«Російсько-український словник ботанічної термінології і номенклатури (укл. Д. Афанасьєв, А. Барбарич, Д. Зеров та ін.)» (К., 1962) містить ще й слова: *фітоактинометр, фітологія, фітопаразит, фітосфера, фітофенологія, фітофізіологія* [8, с. 143].

У словниках наукової термінології наведено ще такі терміни: *фітонім* [9, с. 546]; *фітоалексин, фітобентофаг, фітобій, фітогельмінт, фітогельмінтологія, фітоглобулін, фітогормон, фітокінетика, фітолізин, фітомаса, фітомелан, фітомер, фітоморфоз, фітонівеїн, фітоорганотрофія, фітопаразит, фітопланктофаг, фітополіфагія, фітосоціологія, фітопатологія, фітосологія, фітостерин, фітострома, фітотератологія, фітотоксикологія, фітотоксичність, фітофілія, фітофторостійкий, фітохром, фітоценогенез, фітофлюєн, фітохінон, фітохром, фітоцедидія, фітоценологія, фітоєкологія, фітоєдафон* [10, с. 582–583]; *фітоалевропелітовий, фітогенний, фітогеографія, фітостратиграфія* [11, с. 814] – 43 номінації.

«Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник» (1995) вмістив терміни *фітобеозар, фітогематоглютинін, фітомітоген, фітонциди, фітотерапія* [18, Т. 2, с. 626].

Один з найновіших словників «Нове в українській лексиці» Д. Мазурик (Львів, 2002) містить слова *фітодизайн, фітодизайнер* [5, с. 125], а словник «Нові слова та значення» (2008) розширив цей перелік лексемами: *фітоаплікація, фітобар, фітозал, фітокосметика, фітокосметологія, фітоліки, фітопрепарат, фітотерапія* [6, с. 259–260].

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (2007) з’явилися ще й лексеми: *фітобеозар, фітобентос, фітовірусолог, фітовірусологія, фітогеосфера, фітогормони, фітодерматози, фітоєкондикатор, фітозбір, фітоклімат, фітоконтроль, фітолізин, фітолікування, фітолог, фітомеліорація, фітономус, фітопатоген, фітопрепарат, фітосередовище, фітостерини, фітотоксикологія, фітотоксичність, фітотрон, фітотроніка, фітотронний, фітофаг, фітофагів, фітофенологія, фітофіл, фітофілія, фітофільний, фітофтора, фітофтороз, фітофторозний, фітофторостійкий, фітофторостійкість, фітохром, фітоценологічний, фітоценотипи, фітоценотипний, фіточай»* [2, с. 1538]. Усього – 74 слова.

«Словник української біологічної термінології» (2012) містить 35 термінів: *фітобентос, фітобій, фітобіологія, фітобійонт, фітогельмінт, фітогельмінтологія, фітогенез, фітогенний, фітогеографія, фітогеосфера, фітогормони, фіт зоофаги, фітоіндикатори, фітоіндикація, фітокінетика, фітоклімат, фітологія, фітомаса, фітоморфози, фітонциди, фітопалеонтологія, фітопатоген, фітопатологія, фітопланктер, фітопланктон, фітосфера, фітотоксикологія, фітофаги, фітофенологія, фітофізіологія, фітофіли, фітоценогенез, фітоценоз, фітоценологія, фітоценотип* [13, с. 568–570].

Слова із цим компонентом позначають:

1) **назви наукових дисциплін та їхніх розділів**: *фітобіологія, фітогельмінтологія, фітогеографія, фітогельмінтологія, фітокосметика, фітокосметологія, фітономія, фітопалеонтологія, фітофенологія, фітотоксикологія, фітофенологія, фітофізіологія, фітохімія, фітоценологія*. Напр.: *фітобіологія* – розділ біології, що вивчає життя рослин [17, Т. 11, с. 602]; *фітогеографія* –

розділ ботанічної географії, що вивчає закономірності поширення рослин та їх угруповань на земній кулі [Там само]; **фітопалеонтологія** – розділ ботаніки, що вивчає викопні залишки рослин [Там само]; **фітокосметологія** – розділ косметології, що розробляє засоби догляду за шкірою на рослинній основі [6, с. 260];

2) **назви речовин:** *фітогормони, фітостерини, фітоліки, фітонциди, фітопрепарат, фітоциди*. Напр. **фітогормони** – фізіологічно активні речовини, що регулюють ріст, збільшують укорінення рослин та ін. [17, Т. 11, с. 602]; **фітостерини** – органічні речовини із групи стероїдів – стерини рослинного походження [15, с. 880], **фітонциди** – бактеріоцидні речовини, що їх утворюють такі вищі рослини, як цибуля, часник, хрін, цитрусові та ін. [17, Т. 11, с. 602];

3) **назви тварин і комах:** *фітобій, фітогельмінт, фітономус, фітофаги*. Напр.: **фітобій** – тварина, яка живе на рослинах [13, с. 568]; **фітономус** – жук-шкідник родини довгоносиків, личинки якого живляться листям і квітками люцерни [Там само]; **фітофаги** – тварини, що живляться рослинною їжею [15, с. 880];

4) **назви рослин:** *фітобійонт, фітофтора, фітоценоз*. Напр.: **фітобійонт** – рослинний організм, який перебуває в симбіозі з іншими організмами [13, с. 568]; **фітофтора** – рід нижчих грибів класу фітоміцетів, що паразитують на картоплі, помідорах та ін. [14, с. 710];

5) **назви сукупностей:** *фітобентос, фітогеосфера, фітоклімат, фітомаса, фітопланктон*. Напр: **фітобентос** – сукупність рослин, що зростають на дні водойм [14, с. 710]; **фітопланктон** – сукупність рослин (переважно водоростей), що вільно плавають у верхніх шарах водойми [17, Т. 11, с. 602]; **фітоклімат** – сукупність метеорологічних умов, у яких живуть рослини [Там само];

6) **назви узагальнень:** *фітогеосфера, фітосфера, фітогеосфера* – рослинний світ земної кулі [13, с. 569]; **фітосфера** – рослинна оболонка Землі [Там само];

7) **назви процесів:** *фітогенез, фітотерапія*, Напр.: **фітогенез** – еволюційний історичний розвиток біологічного світу, різних типів, рядів, родин і видів або окремих їхніх представників [13, с. 568]; **фітотерапія** – лікування рослинними препаратами [6, с. 260];

8) **назви людей за професією** чи виконуваною роботою: *фітовірусолог, фітолог, фітопалентолог, фітопатолог, фітотерапевт, фітодизайнер*. Напр.: **фітопалентолог** – фахівець із фітопалентології [Там само]; **фітопатолог** – фахівець із фітопатології [2, с. 1539];

9) **властивості, здатності, стосунок до того, на що вказує основа:** *фітонцидний, фітопатологічний, фітопатогенний, фітотронний* тощо. Напр.: **фітопатогенний** – який спричиняє захворювання рослин [2, с. 1538]; **фітотронний** – стосовний до фітотрона [Там само]; **фітопатологічний** – стосовний до фітопатології, пов'язаний з фітопатологією [Там само].

10) **назви установ, приміщень:** *фітобар, фітозал, фітотрон, фітоцентр*. Напр.: **фітобар** – спеціалізований відділ продажу відварів і напоїв із лікарських рослин (як правило, при аптеках, санаторіях [6, с. 260]; **фітозал** – відділ продажу лікарських рослин і напоїв із них (зазвичай при аптеці) [Там само]. **фітотрон** – дослідна станція, де створюється штучний клімат для рослин [2, с. 1538];

11) **назви методів:** *фітоіндикація* – метод оцінювання різних чинників, умов, явищ, режимів середовища на основі наявності різних видів рослин чи рослинних угруповань, базується на зв'язку видів з умовами їх існування [13, с. 569];

12) **назви медичних препаратів на рослинній основі:** *фітолізін, фітопрепарат*. Напр.: **фітолізін** – лікарський препарат, що його застосовують при запаленні сечовивідних шляхів [2, с. 1538]; **фітопрепарат** – лікарський препарат на рослинній основі [Там само];

13) **назви хвороб:** *фітобезоар, фітодерматози, фітофтороз*. Напр.: **фітодерматози** – дерматози, зумовленні впливом рослинних подразників [2, с. 1538]; **фітофтороз** – хвороба рослин, спричинювана фітофторою [Там само];

14) **назви окремих організмів:** *фітопатоген, фітопланктер: фітопатоген* – збудник захворювання рослин [13, с. 569]; **фітопланктер** – окремий організм, що входив до складу фітопланктону [Там само];

Родові терміни, поєднуючись із такими словами, утворюють видові назви: **фітоценоз** (близнюків, взаємовпливу, дифузний, природний, закритий, замкнутий, інверсійний, інтерсеріальний, штучний, мозаїчний, незайманий, окультурений, відкритий, полідомінантний, простий, складний, зімкну-

тий, елементарний, ендемічний); **фітофтороз** (картоплі, помідорів); **фітоценотип** (витривальців, силовиків).

Прикметники з **фіто-** входять до складу терміносполук: *фітогенна* сукцесія, *фітогенний* організм.

Полісемія притаманна термінам: *фітологія* – 1) наука про рослини, їхню будову, еволюцію і класифікацію; 2) сукупність знань про лікарські рослини; *фітофіли* – 1) організми, пов'язані у своєму розвитку з рослинами; 2) екологічна група риб, які викидають ікру серед водної рослинності [13, с. 570]; *фітоценоз* – 1) сукупність популяцій видів рослин, які внаслідок взаємодії між собою формують однорідний цілісний покрив, що відрізняється від сусідніх за ознаками рослинності; 2) найменша однотипна конкретна ділянка рослинного покриву на однорідній території [13, с. 570];

У синонімічні відношення входять терміни: *фітогеографія* – географія рослин, *фітологія* – ботаніка, *фітострома* – фітогеосфера, *фітопалеонтологія* – палеоботаніка, *фітоценологія* – геоботаніка, *фітотиполіти* – *фітогліфи*, *фітоценологія* – *геоботаніка*. Варіанти спостерігаємо серед термінів: *фітофізіологія* – фізіологія рослин, *фітотомія* – анатомія рослин, *фітохімія* – хімія рослин.

В антонімічні відношення входять терміни: **фітоценоз відкритий** – **ф. закритий**, **ф. замкнений**; **ф. простий** – **ф. складний**.

Усього виявлено 119 слів. З них 101 іменник, 18 прикметників (*фітоалевропелітовий*, *фітобіологічний*, *фітовірусологічний*, *фітогенний*, *фітогеографічний*, *фітогормональний*, *фітонцидний*, *фітопатогенний*, *фітопатологічний*, *фітопланктонний*, *фітотерапевтичний*, *фітотоксичний*, *фітотронний*, *фітофільний*, *фітофторозний*, *фітофторостійкий*, *фітоценологічний*, *фітоценогностичний*). Значення прикметників позначають стосунок до того, на що вказує основа слова, або на певну здатність.

Павло Штепа пропонує компонент **фіто-** замінювати українським словом **рослина**, а складні слова із цим компонентом подавати на зразок: *фітографія* – **рослиноопис**, *фітопатологія* – **хвороба рослин** [19, с. 392].

Останніми роками компонент **фіто-** набув особливої словотвірної мобільності і, як свідчать мережа Інтернету та засоби масової інформації, сьогодні активно уживається в словах, які не зафіксовані в жодному з названих словників. Це, зокрема, такі терміни як: **фітофторози** (хвороби рослин, викликані паразитозними грибами), **фітогормони** (низькомолекулярні сполуки, що утворилися в клітинах рослин і регулюють їхній ріст і розвиток); **фітолім** (викопні рослини), **фітотрон** (камера для вирощування рослин); **фітотоксин** (отруйна речовина, яку виробляють рослини), **фітопсихологія** (наука про поведінку рослин) тощо.

Із наукової сфери, слова на **фіто-** перемістилися у сферу нашого побуту. Так, на позначення приміщення, де вживають рослинні відвари й напої з лікувально-профілактичною метою, з'явилися слова: *фітовітальня*, *фітокімната*, *фітокафе* тощо. А напої отримали назву *фіточаї*.

У косметичі й косметології все частіше уживають **фітозасоби**, до яких входять: *фітокрем*, *фітошампунь*, *фітолак*, *фітолосьйон*, *фітотампони*, *фітомило*, *фітоспрей* тощо. У **фітоаптеках** та аптечних кіосках тепер купують **фітотовари**: *фітосироп*, *фітокарамель*, *фітобальзам*. У засобах масової інформації постійно рекламуються **фітопослуги**: *фітосауна* (лікування паром від трав'яних відварів, що сприяють очищенню організму та профілактиці застудних захворювань), *фітосхуднення*, *фітотури* (прогулянки горами, під час яких можна назбирати ягід і грибів, лікувальних трав). На території України працюють *фітоцентри*, які надають різні види *фітопослуг*, періодично відкриваються *фітоярмарки*.

Якщо в переліку термінолексем ми спостерігали поєднання грецького компонента із запозиченими компонентами, то сьогодні маємо слова-композиції із другою українською частиною: *фітозбір*, *фітодобриво*, *фітодовідник*, *фітозасоби*, *фітовітальня*. Звичайно, що із суто наукової галузі такі слова з явним терміним значенням перебазувалися в комерційну, медійну та побутову сфери.

Здебільшого терміни із препозиційним терміноелементом **фіто-** окреслюють терміносистеми ботаніки, фармакології, а тепер ще й косметики та косметології.

Зафіксовано компонент **-фіт(и)** й у постпозиції, напр.: *гігрофіти*, *гідатофіти*, *гідрофіти*, *криптофіти*, *мезофіти*, *псамофіти*, *тропофіти* тощо. Позначають вони в основному рослини. Порівняймо: **гідатофіти** – рослини, що на відміну від гідрофітів повністю або більшою своєю

частиною занурені у воду [14, с. 160], *гідрофіти* – водяні рослини, прикріплені до ґрунту й занурені лише нижньою частиною [Там само, с. 164]; *гігрофіти* – суходільні рослини, які живуть в умовах великого зволоження [Там само, с. 160], *криптофіти* – багаторічні трав'янисті рослини, у яких наземні органи на зиму відмирають, а бруньки відновлення закладаються на кореневищах [Там само, с. 371] тощо.

Рослини позначають також терміни: *ентомофіт*, *гемікриптофіт*, *криптогалофіт*, *геліофіти*, *глікогалофіти*, *ксеромезофіт*, *глікофіти* тощо. Причому, перша частина композита вказує на особливості тієї чи іншої рослини, напр.: *геліофіти* – світлолюбіві рослини, що пристосовані до життя при повному сонячному освітленні, *геофіти* – підземні рослини; *глікофіти* – рослини незасолених ґрунтів та прісних водоймищ. А різниця між *мезогідрофітами*, *мезоксерофітами*, *мезоксифітами*, *мезофітами* полягає в пристосуванні рослин до тих чи інших особливостей ґрунту (вологого чи сухого, кислого чи не зовсім).

Окрім номінування суто рослин, терміни на *-фіти* можуть позначати й інші біологічні поняття. Так, *ендофіти* – це мікроорганізми (бактерії, археї, гриби), які частину свого життєвого циклу проводять усередині рослини й не завдають їй шкоди. А *гаметофіти* – це статеве покоління живих організмів – гаплоїдні багатокліткові фази в життєвому циклі рослин та водоростей, що розвиваються зі спорофітів й утворюють статеві клітини – гамети.

Лише терміни *неофіти*, *палафіти* мають інше значення. *Неофіт* – це новохрещений, ново-посвячений, узагалі – новий прихильник релігії; переносно: новак, що пристав до якогось учення, релігійного руху [15, с. 579], а *палафіти* – окремі житла або цілі селища, споруджені на палях з дерев'яним помостом над водою або болотом. Відомі з часів неоліту [Там само, с. 614].

Постпозиційний терміноелемент *-фіт* з нульовим закінченням може мати й суто медичні значення. Порівняймо *остеофіт* – патологія кісток: наріст на поверхні кістки [18, Т. 2, с. 212], *артремфіт* – миша суглобова [Там само, Т. 1, с. 135].

Отже, можна стверджувати, що в постпозиції компонент виконує функцію класифікатора понять, бо вказує на належність слів із цим постпозиційним компонентом до рослин.

У цілому можемо констатувати, що елемент *фіто-* набув останнім часом словотвірної мобільності й став засобом творення не лише нових термінів біологічного спрямування, а й слів інших дотичних до біології галузей, поступово переходячи й у побутову сферу. Дослідження подібних компонентів сприятиме вияву динаміки розвитку наукового мовлення.

1. Бойків І. Словник чужомовних слів / І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко. – К.; Х., 1932.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. В. Т. Бусел. – К., 2007.
3. Доманицький В. Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів / В. Доманицький. – К., 1906.
4. Кишеневий словник чужомовних слів із поясненням їхнього значення / Уложили Р. Борис і С. Корбут. – Л., 1937.
5. Мазурик Д. Нове в українській лексиці : Словник-довідник / Д. Мазурик. – Л., 2002.
6. Нові слова та значення: словник / Укл. Л. В. Туровська, Л. М. Василькова. – К., 2008.
7. Орфографічний словник української мови / За ред. С. І. Головацука та В. М. Русанівського. – К., 1977.
8. Російсько-український словник ботанічної термінології і номенклатури. / Укл. Д. Я. Афанасьєв, А. І. Барбарис, Д. К. Зеров та ін. – К., 1962.
9. Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки / Й. Ф. Андерш, С. А. Воробйова, М. І. Кравченко та ін. – К., 1994.
10. Російсько-український словник наукової термінології: Біологія. Хімія. Медицина / Укл. С. П. Вассер, І. О. Дудка, В. І. Єрмоленко та ін. – К., 1996.
11. Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос / Укл. В. В. Гейченко, В. М. Завірюхіна, О. О. Зеленюк та ін. – К., 1998.
12. Скалозуб О. Словник чужомовних слів, виразів і приповідок, що вживаються в українській мові / О. Скалозуб. – Коломия, 1933.
13. Словник української біологічної термінології / Укл. Д. М. Гродзинський, Л. О. Симоненко та ін. – К., 2012.
14. Словарь української мови Б. Грінченка: У 4 т. – К., 1907–1909. Т. 4.
15. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – К., 1974.
16. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – К., 1985.
17. Словник української мови: в 11 т. / За ред. І. К. Білодіда. – К., 1970–1980.
18. Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник / За ред. Л. І. Петрух та О. Павловського: У 2 т. – Л., 1995. – Т. 2.
19. Штепа П. Словник чужослів: Знахідки. – Торонто, 1978.